

Ədəbiyyat tariximizin Dədəsi

Anar

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının birinci Vitse-prezidenti, akademik İsa Həbibbəylinin "Kitabi-Dədəm Qorqud: yazılı epos və ya epopeya" adlı son dərəcə dəyərli araşdırmasını böyük maraqla oxudum və oxuduqca xoş xatirələr yoluyla çox uzaq illərə qayıtdım.

"Kitabi-Dədəm Qorqud"un akademik Həmid Araslının latın əlifbasıyla çap etdirdiyi nəşrini ilk dəfə 13-14 yaşlarımda oxumuşdum. İlk oxunuşdan məni cazibəsinə salmış bu əsəri ömrüm boyu müxtəlif yaşlarımda hər beş-on ildən bir yenidən mütaliə edirəm və hər dəfə mənə elə gəlir ki, bu əsərlə ilk dəfə tanış oluram. "Dədə Qorqud" sanki oxucusuyla birlikdə böyüyür, boy atır, müdrikləşir, kamilləşir. Yeniyetməlik və gənclik yaşlarımızda bizimçün gizli qalan sirlərini ahl sinnimizdə bizə açır.

Türk xalqlarının Şekspir miqyasında dramaturqu, Servantes, Balzak, Tolstoy, Dostoyevski ölçülərində romançıları yoxdur. Amma nə rusların, nə fransızların, nə ispanların "Kitabi Qorqud" möhtəşəmliyiylə müqayisə edilə bilən ədəbiyyat abidəsi var. Slavyanların "İqor alayı haqqında dastan", fransızların "Roland", ispanların "Sid" dastanları bədii zənginliyi etibarıyla "Dədə Qorqud"la yanaşı dura bilməz. "Kitabi-Dədəm Qorqud"u adlarını çəkdiyim dastanlardan və bir çox başqa xalqların eposlarından fərqləndirən bir başqa cəhət də - onun xalqın TƏMƏL kitabı olmasıdır. Yəni bu əsər yalnız ədəbiyyat abidəsi deyil, həm də xalq tarixinin bütöv bir dövrünü müəyyənləşdirən, onun coğrafi məskəni dəqiqləşdirən, onun mənəvi dəyərlərini, inanclarını, əxlaq və zövq anlayışlarını formalaşdıran tükənməz bir xəzinədir. Bu cəhətdən "Kitabi-Dədəm Qorqud" yalnız "İlliada" və "Odisseya"yla, Dədə Qorqudun özünü isə Homerlə müqayisə etmək olar ki, bunu da məhz İsa Həbibbəyli uğurla edir.

Hələ lap ilk tanışlıqdan "Dədə Qorqud" mənim gözlərimdə məhz kino əsəri kimi xəyali ekranda canlanırdı. Çox illər sonra çətinliklə olsa da, bu xəyallarımı gerçəkləşdirə bildim - ssenarim əsasında Azərbaycanın ilk ikiseriyalı bədii filmi çəkildi. Ssenari üzərində işlərkən Dədə Qorqudu daha dərinə dərk etmək üçün qorqudşünaslığa aid xeyli araşdırmalarla, bu mövzuyla bağlı Azərbaycanda, Türkiyədə, Rusiyada dərc olunmuş tədqiqatların demək olar ki, hamısıyla tanış oldum. Bir çox görkəmli qorqudşünaslarla - Həmid Araslıyla, Orxan Şaik Kökyayla, Naili Pərtov Baratavla, Xalq Koroğluyla şəxsən tanış idim, bu mövzuda söhbətlər etmişdim. Tam səmimiyyətlə deyə bilərəm ki, İsa Həbibbəylinin haqqında bəhs etdiyim "Kitabi-Dədəm Qorqud: yazılı epos və ya epopeya" adlı araşdırması qorqudşünaslığın tamamilə yeni və çox mühüm mərhələsini təşkil edir.

Dediyim kimi, Dədə Qorqudun açılmamış sirləri az deyil, amma zənnimcə, üç ən əsas sirri var: Əsərin yaşı, yəni yaranma tarixi, əsərin yaradıcısı, müəllifi və əsərin janrı - daha dəqiq desək, "Kitabi-Dədəm Qorqudun" yazılı, şifahi ədəbiyyata aid olması. İsa Həbibbəylinin araşdırmasında hər üç suala inandırıcı elmi cavablar verilir.

Əvvəla, dastanın yaşı barəsində.

1995-ci ilin avqustunda Qırğızıstanda "Manas" dastanının 1000 illiyi təntənəylə qeyd olunurdu, Ulu öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Bişkekə gedən Azərbaycan nümayəndə heyətinə Prezident Yusif Səmədoğluyla məni də daxil etmişdi. Manasın və Çingiz Aytmatovun vətəni Talas vadisinə gəldik, yubiley mərasimi burda təşkil olunmuşdu - geniş çöldə əlvan çadırlar qurulmuşdu, cıdır, güləş, ox atma, qılınc oynatma yarışları, manacıların ifası. Bu çox rəngarəng tamaşadan sonra çadırdə nahar edərkən Prezidentimizə:

- Biz bundan da gözəl Dədə Qorqud yubileyi keçirə bilərdik - dedim. - Dədə Qorqudun neçə illiyidir ki - deyə soruşdu.

- 1300 illiyini qeyd edə bilərik - dedim.

- Niyə 1300?

- Əlbəttə, dastanın motivləri, qaynaqları daha qədimdir, amma əlimizdəki mətndə Dədə Qorqudun Həzrət Məhəmmədin (s.v.) müasiri olduğu bildirilir. Bu tutarğanı əsas götürmək olar.

Prezident:

- Bakıya gələndə təkliflərini yaz - dedi.

Bununla demək istəmirəm ki, "Kitabi-Dədə Qorqud"un bu gün qəbul olunmuş 1300 yaşını mən təyin etmişəm. Həmid Araslının, M.H.Təhmasibin və başqa qorqudşünaslarımızın tədqiqatlarında da bu rəqəm qeyd olunur. Amma təbii ki, Sovet dövründə, onsuz da başibəlalı Dədə Qorqudun yaşı Məhəmməd Peyğəmbərin (s.v.) müasiri olmasıyla təyin edilə bilməzdi. Heydər Əliyev məhz ona xas olan fəhmlə dərhal

bu rəqəmin əhəmiyyətini nəzərə aldı və onun fərmanından sonra bu tarixi UNESCO da, Türkiyə qorquşünasları da qəbul etdi.

Yubiley Komissiyasının iclasında mən buna görə Prezidentə təşəkkür edərək dedim ki, bu tarixin qəbul edilməsi ədəbiyyatımız üçün çox önəmlidir. Heydər Əliyev replika verdi: "Tək ədəbiyyatımız üçün yox, həm də tariximiz üçün".

Bu, tamamilə doğru idi. Əgər buna qədər ədəbiyyat tariximiz Herodotun gətirdiyi əfsanələrdən, "Avesta"dan, Davdağın bizə yad dildə çatdığı şeirindən, ərəbcə yazan şairlərdən başlanırdısa (bu mətnlərin heç biri Azərbaycan ədəbiyyatının ardıcılıq sisteminə daxil ola bilməzdi), "Kitabi-Dədəm Qorqud"un yeddinci əsrə aid edilməsi ədəbiyyat tariximizi doğma dilimizdə yaranmış əzəmətli söz abidəsinə başlamağa imkan verirdi. "Kitabın" tariximiz üçün, nə yazıq ki, tarixçilərimiz tərəfindən hələ də tam dərk olunmamış əhəmiyyəti isə ondan ibarətdir ki, ən azı VII əsrdə xalqımızın bu torpaqlarda qadimlərdən yaşadığını təsdiq edir.

İsa Həbibbəyli bu tarixi dəqiqləşdirməni obyektiv olaraq belə ifadə edir: "Əlimizdə olan "Dədə Qorqud" kitabı VII əsrin ikinci yarısında Qorqud Ata adlı bir müəllif tərəfindən yaradılmış "Oğuznamələr" in müxtəlif əsrlərdə üzü köçürülərək bizə gəlib çatmış təkmil nüsxəsidir" (səh.33).

Bu qənaətin əhəmiyyəti bir də ondadır ki, əsərin yaranma tarixindən başqa, müəllifinin kim olduğunu da qəti şəkildə təsdiq edir. "Kitabi-Dədə Qorqud"un yaradıcısı - Dədəm Qorqud İsa Həbibbəylinin tədqiqatındakı "Qorqud Ata - tarixi şəxsiyyət kimi", "İlk Azərbaycan şairi - Dədə Qorqud" adlı bölmələrdə ilk dəfə olaraq tarixdə yaşamış müdrik və yaradıcı şəxsiyyət kimi söz açılmış, onun müəllifliyi məsələsinə işıq salınmışdır.

Qərİbədir, nəyə görə Dədə Qorqudu real tarixi şəxsiyyət kimi, ilk böyük sənətkarımız kimi deyil, hələ də dastan personajı kimi qəbul edirik. İsa Həbibbəyli yazır: "Dədə Qorqudun şəxsiyyətini müəyyən etmək üçün ən yaxşı mənbə "Dədə Qorqud" kitabının özü sayıla bilər. Dədə Qorqud haqqında zəruri tərcümeyi-hal məlumatları "Müqəddimə"də əksini tapmışdır: "Rəsul Əleyhisəlam zamanına yaxın Bayat boyundan Qorqud Ata derlərdi bir ər qopdu. O kişi Oğuzun tamam bilicisi idi, nə deyirsə olurdu. Gələcəkdən doğru xəbərlər söylərdi. Qorqud Ata Oğuz qövminün müşkülün həll edərdi. Hər nə iş olsa Qorqud ataya danışmayınca iş görməzdilər. O, nə buyursa, qəbul edərdilər, sözün tutub gedərdilər" (səh.35).

Qaibdən xəbər verən övliya, igidlərə ad qoyan, elin müdrik ağsaqqalı və oğuznamələrin müəllifi də Dədə Qorquddur. İsa Həbibbəyli doğru olaraq qeyd edir ki, "Kitabi-Dədəm Qorqud"dakı "Müqəddimə" Dədə Qorqudun avtoportretidir.

Ədəbi-tarixi mənbələrdə və "Oğuznamələr"dəki məlumatlar da Dədə Qorqudun tarixdə yaşamış yaradıcı şəxsiyyət olduğunu təsdiq edir. Böyük özbək şairi Əlişir Nəvayi yazır ki, "Qorqud türk xalqları arasında o qədər məşhurdur ki, bundan artıq şöhrətə ehtiyacı yoxdur". Türkmən müəllifi Əbülqazi Bahadır Xan qeyd edir ki, Qorqudun Ögrənc adlı oğlu olmuş və o, Kəbəyə getmiş Həzrət Əlidən sülh məktubu ilə gəlmişdir. Rus türkoloqu K.İnostrantsev də Qorqudu real tarixi şəxsiyyət hesab edir. Beləliklə, adı, hansı boydan olması, yaşadığı dövr, səciyyəsi, el içində mövqeyi, nəhayət, əsəri məlum olan bir adamın dastan personajı deyil, tarixi şəxsiyyət olduğunu təsdiq etmək üçün daha nə lazımdır? Fotoşəkil? Axı o vaxt fotoqrafiya hələ icad olunmamışdı. Əgər İsa Həbibbəylinin dediyi kimi "Kitabi-Dədəm Qorqud"un müqəddiməsi Dədə Qorqudun kimlik pasportudursa, bu pasportda bircə fotoqrafiyası çatmır.

İsa müəllimin də, mənim də istədiyimiz budur ki, axır ki, qəti təsdiq olunsun: Ədəbiyyatımızda "Kitabi-Dədəm Qorqud" adlı dahiyənə bir əsər də var, Dədə Qorqud adlı dahi bir sənətkar da. Və doğma dilimizdə yaranan milli ədəbiyyatımız məhz bu əsərlə başlanır.

Dədə Qorqudun yaranma tarixi və müəllifliyi məsələsi aydınlaşdırıldıqdan sonra üçüncü bir sual da çıxır: "Kitabi-Dədəm Qorqud" ədəbiyyatımızın hansı növünə aiddir - yazılı ədəbiyyatı, şifahi ədəbiyyatı?

Bu sualın cavabı əsərin adındadır: "KİTABİ-DƏDƏM QORQUD"! Axı biz "Koroğlu kitabı" demirik, Koroğlu dastanı deyirik. Elə "Koroğlu"nun da, "Aşıq Qərİb" in də Azərbaycanda, Türkiyədə, Türkmənistanda əsrdən-əsrə, nəsildən-nəslə, ağızdan-ağıza keçən çeşidli variantları var. Folklor - budur!

Akademik İsa Həbibbəyli "Kitabi-Dədəm Qorqud"un şifahi yolla yaradılmış yazılı ədəbiyyat nümunəsi olmasını elmi cəhətdən əsaslandırmaq üçün abidənin adındakı "Kitab" sözünün mənasını aydınlaşdırmaqdan başqa, həm də çoxvariantlı şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən fərqli olaraq bu əsərin təkvariantlı olmasını, buradakı bədii təsvir və ifadə vasitələrinin dastan poetikasından fərqli xüsusiyyətləri ilə seçilməsini, bənzərsiz təhkiyə üslubunu və sairəni dərinləndirən təhlil edib inandırıcı nəzəri qənaətlərə gəlmişdir. Tapılmış dəlil-sübutlar "Kitabi-Dədəm Qorqud"un Homersayağı şifahi şəkildə yaradılmış ilk yazılı abidəmiz olduğunu isbat etməyə haqq qazandırır. Bütün bunlardan sonra İsa Həbibbəylinin "Kitabi-Dədəm Qorqud"un janrını təyin etməsi, bu abidəni "roman-epopeya" adlandırması da əsaslı görünür.

Dədə Qorqudun iki əlyazmasında - Drezden və Vatikan nüsxələrində sabitləşmiş vahid mətni mövcuddur. Əsərin məhz kitab olmasının daha bir əsaslı sübutu onun nəzm hissələri - SOYLAMALARI - şeirləridir. Mətnə qırmızı hərflərlə seçilərək verilmiş poetik parçalar şeirimizin ən qədim, ilkin hələ heca vəznini mənimsəmiş vaxtının biçimləridir. "Kitabi-Dədəm Qorqud"un qələmə alındığı XVI əsrə aid olmaması soylamaları - şeirlərlə də sübuta yetir. Əgər mətn XVI əsrdə ağızdan alınsaydı, şeirləri hökmən heca vəznində olardı. Axı bu dövrdə artıq Yunis İmrədən, Aşıq Qurbanidən üzü bəri onlarla, bəlkə yüzlərlə heca vəznində yaradan şairlər, aşıqlar vardı. Deməli, əlimizdəki mətn nəinki XVI yüzillik, hətta XI əsrdən də qabaq mövcud olan əlyazmasından köçürülmüşdür. Çünki XI əsrdə türkdilli ədəbiyyatda artıq heca vəzni hakim idi. Qaşqarlı Mahmudun məşhur lüğətində on bir, səkkiz, yeddi hecalı şeir nümunələri, qafiyə sistemi sonrakı poeziyamızın qoşma, gəraylı, bayatı kimi örnəkləriylə biçim etibarıyla eynidir. İsa Həbibbəylinin dediyi kimi, "Dədə Qorqud şeirləri qətiyyənlə toplama materialı olmayıb, ... eyni bir müəllifin bədii düşüncəsinin məhsulu olan dərindənənlə şeirlərdən, ..."Kitabi-Dədəm Qorqud"un yazılı ədəbiyyat hadisəsi olmasının danılmaz sübutudur".

Həqiqətən də Dədə Qorqud şeirlərinin ilkinliyi onların bədii siqlətini zərrəcən azaltmır. Əksinə, bu soylamalardakı gözlənilməz ifadələr, bənzərsiz təşbehlər, parlaq obrazlar, orijinal alliterasiyalar, oynaq ritmlər, təkrirlər çağdaş poeziyamızın tapıntılarıyla səsləşir. Rəsul Rza etiraf edirdi ki, bəzi şeirlərində Dədə Qorqud soylamalarının üslubundan istifadə edib.

İsa Həbibbəylinin "Kitabi-Dədəm Qorqud"un yazılı ədəbiyyat olmasını isbat etmək üçün daha bir ciddi və maraqlı müşahidəsi üzərində də dayanmaq istəyirəm. Birinci dəfə İsa müəllimin tədqiqatında oxuyuram ki, "Kitabi-Dədəm Qorqud"un əsas iştirakçıları olan Bayandır xan, Qazan xan, Dədə Qorqud, Bükdüz Əmən, Alp Aruz, Beyrək, Basat və Təpəgözün Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında və ümumən türk dünyası folklorunda sələfləri olduğu halda ayrı-ayrı boylarda iştirak edən Qaragünə, Dəli Dondaz, Qarabudaq, Yegnək, Əgrək, Səgrək, Yalançı oğlu Yalançıq, Tara Tükən, Qazlıq Qoca, Uşun Qoca, Bunlu Qoca, Yapaqlı Qoca, Bəkil oğlu İmran, Alp Rüstəm, Dönəbilməz, Tüləkvuran, Tərsuzamış, Arsun oğlu Dilək, Dabangücü, Dəmirgücü və sair kimi obrazlar heç bir folklor abidəsində adı çəkilməyən, deməli, Dədə Qorqud tərəfindən yaradılmış, yaradıcı bir şəxsiyyətin bədii dühasının məhsulu olan bədii obrazlardır. Bu, "Dədəm Qorqud" tədqiqatları sırasında yalnız İsa Həbibbəyliyə məxsus olan elmi qənaətdir və abidənin yazılı ədəbiyyat nümunəsi olduğunu təsdiq edən möhürdür.

"Kitabi-Dədəm Qorqud"la bağlı bir problem də ortaya çıxır. Bu ölməz əsərin söz sənətimizin başlanğıcı olduğunu təsbit etsək də, onu ədəbiyyatımızın hansı növünə aid etməliyik - şifahi ədəbiyyatı, yazılı ədəbiyyatı? Mənə elə gəlir ki, bu barədə İsa Həbibbəylinin gəldiyi qənaət çox dəqiq və doğrudur. Yazır:

"Belə nəticəyə gəlmək olar ki, "Kitabi-Dədəm Qorqud" oğuznamələri xalq arasında şifahi şəkildə dolayan Dədə Qorqud boyları və rəvayətləri əsasında yaradıcı şəkildə işlənərək Qorqud Ata tərəfindən "Kitab" şəklində yaradılmış, müasirlərinə çatdırılmış və gələcək nəsillər üçün tövsiyə olunmuşdur (s.29).

Bu cəhətdən "Kitabi-Dədəm Qorqud" folklor materialları əsasında qələmə alınmış yazılı ədəbiyyatın örnəyi olaraq dünya sənətində unikal hadisədir. Bu mənada İsa Həbibbəyli Dədə Qorqudu haqlı olaraq Homerlə, "Kitabi" isə "İlliada" və "Odisseya" ilə tutuşdurur.

Bu mövzuya keçməzdən bir məsələnin üstündə dayanmaq istərdim. Məlum olduğu kimi, "Kitabi-Dədəm Qorqud"u ilk dəfə dünyaya tanıdan alman şərqşünası Fridrix fon Dits Təpəgözü Homerin Polifemosla müqayisə edir və bu fikrə gəlir ki, türklərin eposu yunankilərindən daha qədimdir. Dits kimi ciddi və Avropa tarixinə, ədəbiyyatına yaxşı bələd olan alimin bu mülahizəsi təəccüb doğurur. Axı Homerin əsəriylə "Kitabi-Dədəm Qorqud"u ən azı on min il ayırır. Mənə elə gəlir ki, güman olunduğu kimi. Homerin Şərqə, o cümlədən, Qafqaza da gəldiyini zənn etsək, o, Anadoluda və Qafqazda təkgözlü məxluqlar haqqında əfsanələri eşidib və bunları ədəbiyyata gətirib. Bu əfsanələrin min illər boyu yaşadığını, ağızdan-ağıza keçərək Homer zamanından Dədə Qorqud dövrünə gəlib çatması doğrudan da möcüzədir.

Məlum olduğu kimi, ədəbiyyatşünaslıqda "Homer məsələsi" adlı bir problem var, bu problem ümumiyyətlə, Homerin real tarixi şəxsiyyət olub-olmaması, olubsa hansı şəhərdə doğulması və nəhayət, adıçəkilən poemaların müəllifliyi ilə bağlıdır. Bu fikir müxtəlifliyində üstün çıxan rəy belədir ki, hər halda Homer adlı kor sənətkar olub və eynən Dədə Qorqud kimi el arasında dolayan rəvayətləri, qəhrəmanların sərgüzəştlərini, tarixi vəqələri toplayıb vahid bədii əsər şəklində ortaya çıxarıb.

Homerin hansı dövrdə yaşaması da mübahisəlidir. Onun ömür sürdüyü vaxtı miladdan əvvəlki XII əsrdən bizim eramın VII əsrinə qədər uzun bir dövrə aid edirlər. Dədə Qorqud oğuznamələri kimi "İlliada" və "Odisseya" da əvvəlcə şifahi söylənən mətnlər kimi meydana çıxıb. Yalnız tiran Pisistratın zamanında (yəni eramızdan öncə VI əsrdə) yazıya köçürüldüyü məlumdur.

Homer Avropa ədəbiyyatının babası adlandırıldığı kimi, Dədə Qorqudu da türk xalqları ədəbiyyatının babası saymaq olar və İsa Həbibbəyli haqlı olaraq onu Azərbaycanın Homeri adlandırır. İlk dəfə İsa Həbibbəyli tərəfindən irəli sürülmüş bu qənaət elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır. Homer özünün məşhur "İlliada" və "Odisseya" poemalarını şifahi şəkildə yaratmış, xalq arasında əzbər şəkildə özü ifa etmişdir. Dədə Qorqud da şifahi şəkildə formalaşdırdığı Azərbaycan oğuznamələrini, boyları və soylamaları el-oba məclislərində qopuzun müşayiəti ilə əzbər söyləyərək xalqa çatdırmışdır".

Akademik İsa Həbibbəyli ilk dəfə olaraq, "Kitabi-Dədəm Qorqud"dakı "xanım hey, sultanım hey" müraciət formalarına əsaslanaraq, bu ədəbi abidənin VII-VIII əsrlərdə xan-sultan məclislərində Dədə Qorqud və ya onun şagirdləri, yaxud davamçıları olmuş alp ozanların dilindən mirzələr tərəfindən yazıya alınması fikrini elmi dövriyyəyə gətirmişdir. Bu mənada İsa müəllimin ehtimal kimi "Kitabi-Dədəm Qorqud"un "Dədə Qorqud alp ozan qiraəti, yaxud Xan-Sultan nüsxəsi" haqqında ifadə etdiyi mülahizə inandırıcı səslənir. Dədə Qorqud boylarının canlı, tərəvətli, həyati olması bu mülahizəni təsdiqləyir.

"Kitabi-Dədəm Qorqud"dakı Qalın Oğuz Elinin Azərbaycan dövlətçiliyi baxımından təsdiq olunması da İsa Həbibbəyliyə məxsusdur. Eyni zamanda, "Kitabi-Dədəm Qorqud" boylarının müasir dövrün tələbləri və elmi təfəkkür əsasında yenidən təhlil edilib dəyərləndirilməsi də abidənin daha dərinə dərk olunmasına xidmət edir. Həmçinin, "Kitabi-Dədəm Qorqud"un poetikasının sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin tam yeni gözlə araşdırılması da müsbət haldır.

Dədə Qorqudla bağlı bütün məsələlərdə İsa müəllimlə həmrəy olduğumu bildirərək, bir fikir ayrılığımızı da qeyd etməliyəm. Hələ 1985-ci ildə yazdığım "Dədə Qorqud dünyası" essemdə "Kitabi-Dədəm Qorqud"u xalqımızın "Ana kitabı" adlandırmışdım. İsa Həbibbəyli onu xalqın Ata kitabı adlandırır. Mənə elə gəlir ki, bu məsələdə razılaşmaya gələrək, bu azman söz abidəmizi ədəbiyyatımızın "DƏDƏ KİTABI" adlandırma bilərik. Həm də İsa Həbibbəyli özü də yazır ki, "Dədə Qorqud Ata sözlərindəki Dədə və Ata sinonim sözlərdir".

13 noyabr 2020